

XIVA XONLIGI DAVRIDA BUYUK IPAK YO‘LI

Axmedshina Faniya Avzalovna

Jizzax Davlat Pedagogika universiteti professori, tarix fanlari doktori

Qobilov Sardor Ixtiyor o‘g‘li

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti 1-kurs Magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Buyuk Ipak yo‘lining tashkil topish jarayonlari, uning insoniyat sivilizatsiyasidagi o‘rni, Xiva xonligi davrida Buyuk Ipak yo‘li va uning xonlik uchun ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Xiva; ipak; Buyuk ipak yo‘li; Anushaxon; Yaqin sharq; Rossiya; Zamaxshariy

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются процессы формирования Великого шелкового пути, его роль в человеческой цивилизации, а также значение Великого шелкового пути в эпоху Хивинского ханства и его важность для ханства.

Ключевые слова: Хива; шелк; Великий шелковый путь; Анушахан; Ближний Восток; Россия; Замахшари

ANNOTATION

This article discusses the formation process of the Great Silk Road, its role in human civilization, and the significance of the Great Silk Road during the Khiva Khanate era, as well as its importance for the khanate.

Keywords: Khiva; silk; Great Silk Road; Anushakhan; Near East; Russia; Zamakhshari

KIRISH

Xiva xonligi davrida Buyuk Ipak yo‘li nafaqat mintaqadagi iqtisodiy taraqqiyotga, balki madaniy va siyosiy aloqalarning rivojlanishiga ham katta ta‘sir ko‘rsatgan. Bu davrda Xiva xonligi Ipak yo‘li chorrahalaridan biri bo‘lib, Markaziy Osiyo bilan Yaqin Sharq, Hindiston va Sharqiy Osiyo o‘rtasida savdo va madaniy almashinuv markazi sifatida tanilgan. Xiva xonligi Amudaryo yaqinida joylashgan bo‘lib, u mintaqaning geografik jihatdan muhim hududlaridan biri edi. Ipak yo‘lining shimoliy tarmoqlari orqali bu hududga savdo karvonlari kelar edi. Xonlikning strategik joylashuvi sababli Xiva nafaqat savdogarlarni, balki madaniyat, ilm-fan va din sohasidagi olimlarni ham jalb qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xiva xonligida savdo faoliyati yuqori darajada rivojlangan. Quyidagi tovarlar Ipak yo‘li orqali olib o‘tilgan:

Mahalliy mahsulotlar: paxta, gilam, ipak, qand va boshqa qo‘l mehnati bilan ishlab chiqarilgan buyumlar.

Import mahsulotlari: xitoy ipaklari, hindistonlik ziravorlar, sharob va boshqa ekzotik tovarlar.

Karvon yo‘llari orqali savdo-sotiqdan xonlik katta daromad olgan va bu mablag‘ davlatning iqtisodiy barqarorligini ta‘minlashga xizmat qilgan.

Savdo tufayli Xiva xonligida turli xalqlarning madaniyatlari bir-biriga yaqinlashgan. Xiva shahrida ilmiy va madaniy muhit rivojlangan:

- Ko‘plab madrasalar qurilgan.
- Geografiya, tarix va tilshunoslik bo‘yicha asarlar yozilgan.
- Xiva xonligi davrida Mahmud Zamaxshariy kabi olimlarning asarlari keng ommalashgan.

Savdo yo‘llarini nazorat qilish Xiva xonligining siyosiy qudratini mustahkamlashga yordam bergan. Xonlik Buyuk Ipak yo‘li orqali nafaqat iqtisodiy daromadni oshirgan, balki siyosiy jihatdan mustaqillikni saqlash uchun strategik hamkorliklar va harbiy ittifoqlar tuzgan.

NATIJA

Xiva xonligida Buyuk Ipak yo‘lida hukmronlik qilgan xonlar xonlikning savdo yo‘llarini nazorat qilish, iqtisodiy va siyosiy qudratini mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan. Ularning har biri savdo-sotiqni rivojlantirish, infratuzilmani yaxshilash va Ipak yo‘li orqali kelgan daromadlarni davlat manfaatlari uchun ishlatishga harakat qilgan. Quyida Xiva xonligida hukmronlik qilgan va Ipak yo‘li faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatgan ba‘zi muhim xonlar haqida ma‘lumot keltirilgan:

1. ARAB MUHAMMADXON (1602–1623)

Arab Muhammadxon Xiva xonligining mustaqilligini mustahkamlashga va savdo-sotiqni rivojlantirishga katta e‘tibor bergan xonlardan biri edi. Uning davrida Ipak yo‘li orqali o‘tgan karvonlar xavfsizligi ta‘minlandi va yangi savdo yo‘llari ochildi. Shuningdek, u qo‘shni davlatlar bilan savdo aloqalarini yaxshilashga harakat qilgan. Otasi hayotligida Xiva hokimi bo‘lgan. Otasi vafotidan so‘ng 1602-yil xonlik taxtiga chiqqan. Abulg‘oziy Bahodirxonning yozishicha, uning davrida Xiva xonligiga Yoyiq kazaklari ataman Aborkin (1602) va ataman Nechay boshchiligida (1603) bostirib kirib yurtni va poytaxt Urganchni talon-toroj etganlar. 1604-yilda ataman Shamay 1000 kishlik qo‘shin bilan xorazmga yurish qiladi biroq Aborkin va Nechay kabi ma‘lubiyatga uchraydi. 1620 va 1621-yilda qalmoqlar Xorazmga yurish qilib, kishilarni asirga olganlar. Uning davrida ichki nizolar avj olib, xonlikning ma‘muriy tuzilishiga salbiy ta‘sir etgan. Chunonchi, har bir shahzodaning o‘z yerida shaxsiy

idora apparati — o‘z a‘yonlari, xazinasi, yasovullari, bojxona xizmatchilari va boshqa bo‘lgan. 1623-yilda o‘g‘illari Habash va Elbars sultonlar taxt talashib unga qarshi urush boshladilar. Bu urushda Arab Muhammadxon yengilib, Qum qal‘aga qamalgan va o‘sha yerda vafot qilgan. Arab Muhammadxon mamlakat obodonchiligiga katta e‘tibor bergan, chunonchi u Arab Muhammadxon madrasasini qurdirgan va To‘q qal‘a yonida kanal qazdirgan.

2. ANUSHAXON (1663–1687)

Anushaxon Xiva xonligining iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalishida muhim rol o‘ynagan. U Buyuk Ipak yo‘lidagi savdo karvonlari uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratib, Xiva shahrini xalqaro savdo markaziga aylantirishga intilgan. Anushaxon davrida qurilgan madrasalar va bozorlar savdo faoliyatining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Otasi vafotidan so‘ng, Anushaxon taxtga o‘tirgach 1663-yilda tuzilgan tinchlikni buzib, Buxoroga qarshi urushni qayta boshlagan. Xonlik chegaralarini mustahkamlash uchun Yangi Kot, Shohobod qal‘alarini qurdirgan. So‘ng, yana bir bor 1686-yil Buxoro xonligiga yurish qilib, G‘ijduvon, Hazora, Samarqand, Qarshi va Shahrisabzni egallagan. Savdoda o‘zbeklarning raqibi bo‘lgan Buxoroga qarshi urush aslida tijorat yo‘llari tufayli bo‘lgan va bu to‘qnashuv 1664—1680 va 1683—1687-yillar davom etgan. Anushaxon o‘zbeklar bilan yaqin aloqada bo‘lgan va otasi davrida turkmanlar bilan buzilgan munosabatlarni tiklagan, bu Turkmaniston hududi orqali Kaspiy dengizi va Xiva o‘rtasidagi savdo yo‘lini qayta ochish imkonini bergan. U Astraxan ruslari bilan ham aloqalarni tiklagan va hatto 1676—1687-yillar oralig‘ida bir necha bor ulardan Mang‘ishloq yarim oroli porti bo‘lmish Qarag‘andada istehkom qurishni so‘ragan. Savdogarlarini kazaklar, turkmanlar va qalmoqlar hujumidan himoya qilish evaziga ularga boj to‘lashni ham taklif qilgan. 1683-yilda Buxoroga hujum qilib shahar va qishloqlarni yoqib yuborgan. Bu tufayli Subxonqulixon (1684-yil) Balx kalxoni etib tayinlangan o‘g‘li Sodiqxon dan yordam so‘rashga majbur bo‘lgan. Lekin bunga javoban uning o‘g‘li rad javobini bergan va Anushaxon bilan munosabarlari buzilishini xoxlamagan. Subxonqulixon o‘ziga xiyonat qilgan o‘g‘lini jazolashga qaror qilgan. 1685-yilda u o‘g‘liga xat yozgan, agar Sodiqxon kechirim so‘rab boradigan bo‘lsa uni kechirishini xatida bayon etgan. Sodiqxon uni ko‘rgani borgan va otasi tomonidan qo‘lga olingan va zanjirband qilingan. Xon o‘g‘lining sheriklarini dahshatli azoblar ichida o‘ldirgan. Sodiqxon uch oylik qamoqdan keyin vafot 1686-yilda vafot etgan. Subxonqulixon o‘g‘lining o‘limidan so‘ng Balx ustidan nazoratni o‘z qo‘liga olgan. 1686-yilda Anushaxon Balxdagi mojarodan foydalanib Buxoroga yana bostirib kirgan va mag‘lubiyatga uchragan. 1687-yilda Subxonqulixon Mashhadga ziyorat qilganidan foydalanib Anushaxon uning Buxoroga yana yangi hujum uyushtirgan, ammo bu uning so‘nggi urinishi bo‘lgan, chunki u qattiq mag‘lubiyatga uchragan. Anushaxon davrida Qoraqalpog‘istondagi Sulton Vays

bobo va Xivadagi Pahlavon Mahmud maqbaralari, Oq masjid ta'mirlangan, „Shajarayi turk“ asari oxiriga yetkazilgan. Anushaxon Xivadagi Pahlavon Mahmud maqbarasiga dafn etilgan.

3. MUHAMMAD RAHIM I (1806–1825)

Muhammad Rahim I davrida Xiva xonligi Ipak yo'lida o'z mavqeini yanada mustahkamladi. U savdo yo'llarining xavfsizligini oshirish uchun karvonsaroylar va qo'riqchi tizimini tashkil etdi. Xiva savdo aloqalarini faqat Markaziy Osiyo bilan cheklamay, Yaqin Sharq va Rossiya tomon ham kengaytirdi. Muhammad Rahimxon I davrida Rossiya imperiyasi, Usmonlilar imperiyasi va Afg'oniston bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgan. Afg'oniston bilan aloqalar ayniqsa do'stona munosabatda bo'lgan, chunki afg'on hukmdori Muhammadshoh (1809—1818) bir muddat Xivada surgunda yashagan. Keyinchalik u yana Afg'oniston hukmdori bo'ladi va xorazmlik savdogarlarga mamlakatda erkin savdo qilishiga ruxsat beradi. 1819—1820-yillarda rus elchisi N. Muravyov (1794—1866) Xivada bo'lib, u o'z sayohati haqida kitob yozgan. Uning ma'lumotlariga ko'ra, Xiva xonligining aholisi uch yuz ming kishini tashkil qilgan. Asosiy aholini o'zbeklar va turkmanlardan iborat bo'lgan. 1820 yilda A. F. Negri boshchiligidagi rus diplomatik missiyasi Xivaga tashrif buyuradi va Muhammad Rahimxon I qabulida bo'ladi.

4. OLLOQULIXON (1825–1842)

Olloqulixon davrida savdo-sotiqni rivojlantirish va Ipak yo'lidagi strategik joylarni nazorat qilishga katta e'tibor qaratilgan. Uning tashabbusi bilan qator bozorlar va karvonsaroylar qurilgan. U Ipak yo'lida transport tizimini yaxshilash va bojxona tizimini samarali boshqarish uchun islohotlar o'tkazgan. Olloqulixon davrida Rossiya, Usmonlilar imperiyasi, Buyuk Britaniya, Eron, Afg'oniston bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgan. 1840-yilda ingliz elchilari Jeyms Ebbot va Richmond Shekspir Xivaga tashrif buyurdilar. 1840-yilda Rossiya imperiyasi bilan munosabatlar biroz sovuqlashganidan keyin Xiva elchisi Otaniyoz Xoja Rais muftiyasi Peterburgga yuboriladi. 1841-yilda Xivaga kapitan Nikiforov boshchiligidagi rus missiyasi keldi. 1842-yilda imperator Nikolay I Peterburgda Xiva elchilari Vaysbay Niyozov va Ishbay Babayevni qabul qildi. Elchilarga Rossiya hukumati bilan muzokara o'tkazish va ikki tomonlama og'ir holatda qolayotgan siyosiy aloqalarni yumshatish vazifasi berilgandi. 1841-yilning 12-dekabrida Orenburg shahriga yetib kelgan xivalik elchilar o'z safarlarini davom ettirib, 1842-yil 10-martda Peterburgga yetib bordilar. Peterburgda olib borilgan muzokaralardan keyin ikki tomonlama munosabatlar biroz yumshadi

5. SAYID MUHAMMADXON (1856–1864)

Sayid Muhammadxon davrida Buyuk Ipak yo'lining strategik ahamiyati yana bir bor namoyon bo'ldi. U Xiva orqali o'tgan xalqaro savdo aloqalarini mustahkamlash uchun qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirdi va savdo-sotiqni

qo'llab-quvvatladi. (1823-1864), Xorazm (Xiva xonligida) o'zbeklarning Qo'ng'iro't sulolasidan bo'lgan hukmdor. 1856-1864-yillarda hukmronlik qilgan. 1856-yilda Xiva xonligida hokimiyatga Muhammad Rahimxon I o'g'li Said Muhammadxon (1856-1864) keldi. U davlatni tartibga solib, ko'chmanchi qabilalarning hujumlarini oldini oldi. Said Muhammadxon davrida Rossiya imperiyasi, Usmonli imperiyasi, Eron va Afg'oniston bilan diplomatik aloqalar saqlanib turdi. 1858-yilda Rossiya elchisi N.P. Ignatiev Xivaga tashrif buyurdi. 1863-yilda Said Muhammadxon taniqli sayyoh Arminius Vamberini qabul qildi. Said Muhammadxon davrida Xivada Ko'rinishxona qurilgan. Bu yillarda tarixchi Ogahiy Xorazm tarixini yozdi. Xorazmning taniqli odamlari orasida bastakor, xattot, rassom Komil Xorazmiy (1825-1899) bo'lgan.

MUHOKAMA

Savdo karvonlari Xiva xonligida alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bu karvonlar asosan quyidagi yo'nalishlarda harakat qilgan:

1. **Xiva – Buxoro – Samarqand yo'li:** Mintaqaning eng muhim savdo arteriyalaridan biri bo'lib, mahalliy va xalqaro tovarlar uchun asosiy tarmoq edi.
2. **Xiva – Rossiya yo'li:** Savdo Rossiya bozorlariga qimmatbaho tovarlar yetkazib berishda muhim bo'lgan. Bu yo'l orqali metall buyumlar va qurol-yarog' olib kelingan.
3. **Xiva – Qoraqalpog'iston – Xorazmning boshqa hududlari:** Mahalliy savdo tarmoqlari orqali oziq-ovqat va boshqa zarur mahsulotlar taqsimlangan.

Ipak yo'li savdosi rivoji uchun Xiva xonligida savdo-sotiq faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi infratuzilma yaratilgan:

- **Karvonsaroylar:** Savdo karvonlari uchun dam olish va mahsulotlarni saqlash joylari.

- **Bozorlar:** Xiva shahrida joylashgan yirik bozorlar mahalliy va xalqaro savdo uchun asosiy markaz bo'lgan.

- **Bojxona tizimi:** Savdo tovarlariga boj solish orqali davlat daromadi oshirilgan.

Karvon yo'llarining xavfsizligini ta'minlash uchun xonlik maxsus qo'riqchi guruhlarini tashkil qilgan. Bu karvonlarning talon-taroj qilinishining oldini olgan va savdogarlarning Xiva xonligiga bo'lgan ishonchini oshirgan. Savdoning iqtisodiy va madaniy ta'siri

1. **Davlat daromadi:** Savdo orqali olinadigan bojxona solig'i va boshqa to'lovlar xonlik iqtisodiyotining asosiy qismiga aylangan.
2. **Madaniy almashinuv:** Ipak yo'li orqali turli xalqlarning madaniyati, san'ati va dini bir-biriga yaqinlashgan.
3. **Shaharlarning rivoji:** Xiva shahri xalqaro savdo markazi sifatida gullab-yashnagan. Madrasalar va me'moriy yodgorliklar o'sha davrning boy madaniy hayotini aks ettiradi.

XIVA XONLIGIDA BUYUK IPAK YO‘LI SAVDOSI NAFAQAT IQTISODIY DAROMAD MANBAI, BALKI MADANIY TARAQQIYOTNING HAM HARAKATLANTIRUVCHI KUCHI BO‘LGAN. XONLIK IPAK YO‘LIDAGI MUHIM MARKAZLARDAN BIRI SIFATIDA TURLI XALQLARNI BOG‘LAB, SAVDO VA MADANIYATNING RIVOJLANISHIGA KATTA HISSA QO‘SHGAN.

XULOSA

Xiva xonligi Buyuk Ipak yo‘lining muhim markazi sifatida nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va siyosiy rivojlanishning ham ajralmas qismi bo‘lgan. Bu davrning yodgorliklari va tarixiy asarlari bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular o‘sha davrning boy merosini aks ettiradi. Xiva xonligi davrida hukmronlik qilgan xonlar Buyuk Ipak yo‘lida nafaqat savdo va iqtisodiy faoliyatni rivojlantirgan, balki siyosiy mustaqillikni saqlab qolish uchun strategik yo‘nalishlarni nazorat qilishga harakat qilgan. Ularning davrida qurilgan madrasalar, bozorlar va karvonsaroylar bugungi kunda ham o‘sha davrning boy tarixiy merosidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1)Макогон Ю. В., Грузан А. В. Роль Великого шелкового пути в развитии цивилизации. Возрождение Большого пути через трансформацию Евразийских транспортных комму-никаций: региональный аспект. Донецк, 2009
- 2)Шарапов С. Н., Ивницкий О. В. Определение конку-рентоспособности маршрута транспортной связи // Эконо-мика железных дорог. 2013. № 9.
- 3)Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002
- 4)Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961
- 5)Pradumna B. Rana, Wai-Mun Chia. (2014) The Revival of the Silk Roads (Land Connectivity) in Asia. S. Rajaratnam School of International Studies Singapore.
- 6) <https://meros.uz/object/registon-ansambli>
- 7)Qadimgi xitoy solnomalarida vatanimiz tarixi haqida ma’lumotlar.F.Ahmedshina va O‘.Ravshanov.Pedagogs international researche journal. Volume-55, Issue-2, April-2024
- 8) Абдуллаев, М. *Қадимий Хоразм тарихи ва Хоразм давлатчилиги*. Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2019
- 9)История народов Узбекистан. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент.1988